

ӘОЖ 94(574)

А.Б. Абаған

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: abagan_a@mail.ru

Фразеологизмдерді лингвомәдени құбылыс ретінде танудың қысқаша тарихы

Ғасырлар тоғысында пайда болған жаңа парадигма тіл білімін зерттеуде жаңа мақсаттар қойып, сипаттауда жаңа әдістер қолданып, бірліктерін талдауда жаңа ұстанымдар талап етеді. Осындай талаптардың нәтижесінде жаңа бір зерттеу саласы лингвомәдениеттану болып келеді. Лингвомәдениеттану лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің торысуында пайда болып, халық мәдениетінің тілдегі әсерін, ерекшелігін, жаңаша көзқараспен салыстыра зерттейтін сала. Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын көптеген ғалымдар да атап көрсеткен болатын. Екі бағытты бір зерттеу саласына тоғыстырған лингвомәдениеттану бір жағынан тіл білімінің мамандарының зерттеу саласына айналса, екінші жағынан мәдениет бағытындағы зерттеушілерді де қызықтыра білді.

Бұл жұмыста тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын зерттеген ғалымдар көзқарастарына талдау жасалып, фразеологизмді лингвомәдени құбылыс ретінде көрсеткен зерттеушілердің ой-пікірлеріне шолу жасалған. Жұмыстың басты мақсаты лингвомәдениеттану саласындағы тіл білімінің, оның ішінде фразеологизмдерді зерттеу ерекше орын алатын айқындап, фразеологиялық теңеулер ұлттық негізді арқау ететінін көрсету.

Түйін сөздер: фразеология, лингвомәдениеттану, тіл білімі, мәдениет, тіл.

A.B. Abagan

Brief history of the recognition of phraseology in cultural linguistics aspect

This article describes the history of the recognition of phraseology in lingvokulturologicheskom aspect of foreign and domestic researchers.

Key words: phraseology, cultural linguistics, linguistics, culture, language.

А.Б. Абаған

Краткая история признания фразеологизмов в лингвокультурологическом аспекте

Статья описывает историю признания фразеологизмов в лингвокультурологическом аспекте зарубежных и отечественных исследователей.

Ключевые слова: фразеология, лингвокультурология, языковедение, культура, язык.

Кез келген халықтық ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс тауып, халықтың даналығы, дүниетанымы және көзқарасы тілінде түйінделеді. Тілдегі сол ұлтқа тән айрықша ерекшеліктері, әсіресе, фразеологизмдерден көп табылады. Фразеологизм тілдің айшықты және мәнерлі, бай саласының бірі екені бәрімізге мәлім. Әрбір ұлттың өзіне тән ерекшелігін айрықша көрінуін фразеологизмдер деп айтуға болады. Сол себепті фразеологизмдер әлем тілдерінде кеңінен зерттеліп келеді. Осыған орай фразеологизмдердің зерттеу нысаны, теориялық принциптері мен ғылыми әдістері фразеологизмдерді жан-жақты зерттеуді талап ететін сан-салалы мәселелерді көтереді. ХХІ ғасырға аяқ басқалы бері тілді ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс-тәжірибелік қызметімен тығыз байланыста қарастыру қажеттілігі туындады. Мұндай қажеттілік тіл білімінде жаңа ғылыми бағыттың және оның негізінде қалыптасқан антропоцентристік парадигманың дамуын талап етті. Осы тұрғыда фразеология саласында лингвистикалық зерттеулердің жаңа бағыты – лингвомәдениеттануды атап көрсетуге болады.

Лингвомәдениеттану тіл мен мәдениетті біріктіріп қарастыратын сала. Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын көптеген ғалымдар да атап көрсеткен болатын. Мәселен, В.Н. Телия кез келген тілдер жүйесіндегі фразеологизмдер мәдени белгілердің экспоненттері ретінде қабілетті екендігін, фразеологизмдердің ұлттық-мәдени дүниетанымға синхронды түрде еніп қана қоймай, оның фрагменттерін ұрпақтан ұрпаққа табыстаушы ретінде жеке тілдік тұлғаның, сондай-ақ тілдік ұжымның дүниетанымын қалыптастыруға қатысатынын айтады [1,13-б]. В. Гумбольдттың концепцияларын басшылыққа ала отырып, оны одан әрі дамытқан американдық ғалым Э. Сепирдың мына пікірі: «тіл әлеуметтік шындықты түсіндірудің құралы адамдар белгілі мөлшерде, өз тілінің ықпалында болады, тіл мінез-құлық нормасына да әсер етеді, халықтың мәдени дәрежесін, оның тілін зерттемей тұрып түсіні мүмкін емес, тіл әлеуметтік шындықты түсіндірудің жетекші құралы» дегенге саяды [2, 29-б.].

Фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін қарастыру барысында фразеологиялық аспектідегі «бір ұлт өкілдерінде бірыңғай ұлттық сана-сезім құрылымы» концептісін талдау мәселелері алғашқы орынға қойылады. Бұл мәселе өткен ғасырдың ІІ жартысында орыс ғалымдары да өз еңбектерінде сөз еткен болатын. «Біздер

соңғы кездері байқап отырған тіл танудағы зерттеулердің қарқыны зерттеушілік ізденісте тұтас қатар жаңа немесе жаңарған ізденістердің пайда болуына жол ашты» деп С.В. Иванова айтса [3, 9], В.И. Постовалованың айтуынша мәдениеттанудың лингвопсихология және лингвосоциология сынды антропологиялық лингвистиканың дамып кеткен салаларынан лингвомәдениеттанудың ерекшелігі оның жобалану және қалыптасу сатысында болып табылады.

Лингвомәдениеттануды зерттеу мәдениеттану мен лингвистиканың, философиялық антропологияның идеялары мен сезімталдықтың негізгі қағидаттарының экспликациясы мен синтезі ретінде көрініс береді [4, 30]. Ал В.В. Красных лингвомәдениеттануды «тіл мен дискурстағы мәдениеттің белгіленуі, көрінуі әрі пайда болуын оқытатын пән» ретінде анықтайды [5, 12]. Сонымен ғалымдардың лингвомәдениеттануға қатысты атап-өткен анықтамалары лингвомәдениеттанудың ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этникалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалармен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты екенін көрсетеді. Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың, мәдениеттің тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп айтуға болады.

Сонымен қатар С.В. Иванова өз еңбегінде лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін былайша көрсетеді: Лингвомәдениеттану проблемасы филологиядан тыс бағыттағы пәндер арнасында жасалған: этнопсихология, мәдениеттану, антропология, мәдениетаралық коммуникациялар теориясы, конфликтология, когнитивті психология [3,71]. Ал Т.А. Фесенконың айтуы бойынша, лингвомәдениеттанудың пайда болуы бастапқы кезде тілдің мәдениеттен тысқары тірлік ете алмайтынын нақты түсінуге жол ашты [6,157], «мәдениет символикалық түрде (тіл арқылы) өмір сүретін және берілетін идеялармен тікелей байланысады» деп Л.Г. Ионин айтқан [7, 47].

Лингвомәдениеттану мүделерінің ортасында заманауи ұлттық мәдени өзін өзі тану ауқымында тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігін зерттеу мен суреттеу және оның тілдік таныстырылымы тұр. Н.И. Толстой атап көрсеткендей, осынау беймділік оны «бірінші кезекте этностың өзіне ғана тән ұлттық, халықтық, тайпалық

ерекшеліктері ескеретін» этнолингвистикадан айтарлықтай ерекшелендіріп тұрады. Оның негізгі міндеттері жоғарыда аталған бір мәдениет қауымдастықтардың мәдениеттерін салыстыру үшін бай материал беретін мәдени, халықтық-психологиялық және мифологиялық түсініктерінің тілдегі көріністерін тіл деректері бойынша қайта құру арқылы түсіндіріледі [8, 39]. В.В. Воробьеваның пікірі бойынша, лингвомәдениеттанушылық зерттеу тікелей қарсы жақтағы бағыттылыққа иелік ету мүмкін: мәдениеттен тілге және керісінше. Мәселен, лингвомәдениеттанушылардың біразы мәдениеттік, рухани құндылықтардың тілдік дерекке өтуін зерттеу нысаны ретінде қарастырады [9,31]. Н.И. Толстойдың лингвомәдениеттану мен этнолингвистаның айырмашылығын айқын көрсетуі, бір мәдени қауымдастықтың мәдени құндылығы, ерекшелігі осы тіл арқылы берілетінін көрсетеді. Жоғарыда атап көрсетілген лингвомәдениеттануға байланысты мамандардың берген анықтамалары, мәдениет – халық дамуындағы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын ұлттық құндылықтар жиынтығы екенін және тілмен тікелей ұштасып жатқандығын көрсетеді. Яғни әр ұлттың ана тілінде оның бүкіл өмірі, тарихы, тыныс-тіршілігі, жан дүниесі мәдениетінен көрініс табады. Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлеуметтік азығы. Тілдің әлеуметтік маңызы тіл мен мәдениетті, тіл мен қоғамды бірге алып қарағанда ғана ашылады. Адамның жан дүниесі мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы – оның тілі. Тіл – мәдениеттің көзі, ұлт өмірінің айнасы. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, себебі ол мәдениеттің бір көрінісі. Ал фразеологизмдерде осы тіл мен мәдениеттің тығыз байланысын көрсететін ұлттың мәдени жемістері, халық ауыз әдебиеті, діни философиясы, салт дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мифологиялық дүниетаным көздерінің іздері жатыр. Бұл туралы В.Н. Телия кез келген тілдер жүйесіндегі фразеологизмдер мәдени белгілердің экспоненттері ретінде қабілетті екендігін, фразеологизмдердің ұлттық-мәдени дүниетанымға синхронды түрде еніп қана қоймай, оның фрагменттерін ұрпақтан ұрпаққа табыстаушы ретінде жеке тілдік тұлғаның, сондай-ақ тілдік ұжымның дүниетанымын қалыптастыруға қатысатынын айтады [1,13]. Фразеологизмдерден біз белгілі бір этномәдени ұжымның сан ғасырлар бойы қоршаған ортаны меңгеруі, игеруі және өзгертуі процесінің қалыптасуын аңғарамыз, фразеологизмдер көбі-

несе адамдардың күнделікті тұрмыстық қарым-қатынасы аясындағы құралатыны мәлім. Тілдің фразеологиялық жүйесін лингвомәдениеттану тұрғыдан талдауда сол тілдің мәдени ерекшелігі туралы бізге ақпарат береді. Осыған оран тіл білімінің мамандары былай деп айтқан: «Лингвомәдениеттанудың фразеология материалына қолданылатын негізгі міндеттері негізінде фразеологизмдер табиғи тілдің бірлігі ретінде мәдениет «тілінің» мәдениеттік семантикасымен өзара әрекеттестікті жүзеге асырылатын тетіктерді зерттеу мен сипаттау болып табылады. Аталған тетіктердің қызметінің нәтижесі – мәдени семантика фразеологизмдерді таныстыру және сол арқылы олармен мәдениет «тілінің» вербальды белгілері міндетін орындаушы болып табылады деген З.Р. Загирова [10, 75].

Лингвомәдениеттану мен этнолингвистиканың түрлі мақсаттары мен міндеттері кезінде алғашқысы екіншісі үшін іргетас ретінде көрініс береді. Бұл тілдің және сондай-ақ мәдениеттің тарихи табиғатымен байланысты: тілдік белгілермен көрініс беретін мәдениеттендірілген көзқарас тәртіпке сай олардың ішкі формасында бейнеленіп қалады (бұл әсіресе фразеологизмдердің бейнелі себептелген негіздерінде жарқын көрініс береді), ол олармен ұрпақтар арасында тасымалданып, этноспен, халықпен, ұлтпен әлемді мәдени игеру үдерістерінде қалыптасқан, сол бір ұжымдық түсініктерді қазіргі кезге дейін жеткізеді. Лингвомәдениеттану қызметі аясын анықтаудағы өзгешелікке байланысты лингвомәдениеттанушылық талдау бірліктерінде бөліп алуда да өзара нақты түсінбестіктер көрініс беруі мүмкін. Мәдениеттанушылық құрамдасы, рендік лексика, мәдениеттанушылық лакун, логоэписема, архикультурема, культуурема осындай қатарын жатады. Мәселен, В.В. Воробьев мәдениет пен ұлттың «ұлттық тұлғаның», тілдің өзара байланысы проблемасын зерттеудің ортасына қоя отырып [9, 295], мәдениет алып жүрушілік семантикалық үлесі бар лексикалық бірлікті, архикультуреманы зерттеудің бірліктері ретінде ұсынады.

Өзара семантикалық байланыстағы бірліктер көмегімен белгіленетін семантикалық алаңмен байланыстағы алаңдық әдіс зерттеу жүргізудің әдісі ретінде қызмет етеді. Аталған семантикалық алаңның бірліктері архикультуремалардың мазмұнын ашады және өздері де шағын алаңша жасай алады. Осылайша, аталған тәсіл тілдік тұлғаның тәжірибесі мен рухани құндылықтарды іріктеуді талап етеді. Осыған қатысты мұндай

тапсырма таза филология саласында жата қоймауы мүмкін деп тұжырымдауға болады. Оның этномәдениеттанушылық және этнопсихологиялық зерттеулерге сәйкестігі басым болады. Егер барлығының алдына – өздерінің мәдениеттану немесе мәдениеталыпжүру элементтерінің қайсысына жататындығын анықтау мақсатында талдауға ұшырауға міндетті болып табылатын тілдік бірліктер ізделген және зерделенген зерттеу бірліктері ретінде ұсынылатын болса жағдай да мүлде басқаша болады. В.В. Воробьев өзінің түсіндіруінде лингвомәдениеттану фразеологизмдерді қоса алғанда тікелей лексикалық бірліктерге тұжырымдалып, өзінің қосымшасының шекарасын барынша тарылтады [9, 41].

Қазақ тіл білімінің ғалымдары да тіл мен мәдениет ұштастығындағы лингвомәдениеттанудың ерекше орын алатындығын айтып өткен. Бүгінде лингвомәдениеттану ұлттық тілді танудың да негізі екені соңғы кездегі біраз зерттеулерде (Г. Смағұлова, А. Алдашева, А. Сейсенова, Г. Қажығалиева, А. Сейілхан, Қ. Қайырбаева, т.б.) анықталып, лингвомәдениеттану ғылымының пән ретінде қалыптасуынан қазақ тіл білімінде жеке сала ретінде қарастырылуынан көрінеді.

Г. Смағұлова өз еңбегінде лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін былайша көрсетеді: лингвомәдениеттану тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік (триада лингвомәдениеттану пәнін зерттеу нысаны болмақ) [21, 196-б.]

А. Салқынбайдың пікірі бойынша, тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпы адами, гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқын-

дау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт әлі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады [22, 309-б.].

А. Алдашева бұл пәннің зерттеу көздерін ғылыми тұрғыдан анықтап әрі лингвистика ғылымымен ортақтығын лингвомәдениеттанудың ауқымы өте кең, ол әрбір тілдік единицаның белгілі бір халықтың төл элементі, халық тілімен бірге жасасып келе жатқан ұлттық «бет-пішіні» бар деп есептелген сөз ұлттық әлеуметтік, этникалық, адамгершілік, мәдени, тұрмыстық нормаларға сай деп тұжырымдайды [23, 15-б.].

А. Сейсенова лингвомәдениеттану мәдениеттің тілдік жүйеге қалай әсер ететінін, яғни фактор мен адам бойындағы тілдік факторлардың байланысын қарастырады [24, 22-б.].

Жоғарыта атап көрсеткен мамандардың лингвомәдениеттану саласындағы тіл білімінің, оның ішінде фразеологизмдерді зерттеу ерекше орын алатын атап өткенін байқай аламыз. Фразеологиялық теңеулер ұлттық негізді арқау ете отырып пайда болған. Бұл ұлт мәдениетінің сол ұлттың тілінен бөлінбейтінін дәлелдейді. Әр тілдің ұлттық белгісі олардың мағыналық ерекшеліктерінен көрініс табатыны анық. Фразеологизмдерді бейнелеуле әр тіл өзінің ерекше ұлттық нақышын көрсетеді. Осыған орай, тіл мен мәдениет ұштастығын зерттеуді алдыңғы мақсатқа қойған лингвомәдениеттану фразеология саласындағы лингвистикалық зерттеулердің жаңа бағыты ретінде аса маңызды орын алады деп айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // Славянское языкознание. XI международный съезд славистов. – М., 1993. – 308-б.
- 2 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Наука, 1999. – С. 98.
- 3 Иванова С.В. О понятии лингвокультурного кода // Лингводидактические и культурологические аспекты обучения иностранным языкам в вузе. – Уфа: Издательство УГАТУ, 2003. – С. 75.
- 4 Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – С. 25-33.
- 5 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекции. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 248 с.
- 6 Фесенко Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода: учебное пособие. – Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – 228 с.
- 7 Ионин Л.Г. Социология культуры. – М.: Логос, 1996. – 280 с.
- 8 Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – 235 с.
- 9 Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
- 10 Загирова З.Р. Лексико-семантические и функциональные параметры антропонима в составе фразеологической единицы в английском языке: диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук. – УФА, 2003. – 215 с.
- 11 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
- 12 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

- 13 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
- 14 Сейсенова А. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салыстырмалы талдау. Филол. ғылым. дисс. авторефераты. – Алматы, 1998. – 22 б.

References

- 1 Telija V.N. Kul'turno-nacional'nye konnotacii frazeologizmov // Slavjanskoe jazykoznanie. XI mezhdunarodnyj s#ezd slavistov. – M., 1993. – 308-b.
- 2 Sepir Je. Izbrannye trudy po jazykoznaniju i kul'turologi. – M.: Nauka, 1999. – S. 98.
- 3 Ivanova S.V. O ponjatii lingvokul'turnogo koda // Lingvodidakticheskie i kul'turologicheskie aspekty obuchenija inostrannym jazykam v vuze. – Ufa: Izdatel'stvo UGATU, 2003. – S. 75.
- 4 Postovalova V.I. Lingvokul'turologija v svete antropologičeskij paradigmy (k probleme osnovanij i granic sovremennoj frazeologii) // Frazeologija v kontekste kul'tury. – M.: «Jazyki ruskoj kul'tury», 1999. – S. 25-33.
- 5 Krasnyh V.V. Jetnopsiholingvistika i lingvokul'turologija: Kurs lekcii. – M.: ITDGK «Gnozis», 2002. – 248 s.
- 6 Fesenko T.A. Specifika nacional'nogo kul'turnogo prostranstva v zerkale perevoda: uchebnoe posobie. – Tambov: TGU im. G.R. Derzhavina, 2002. – 228 s.
- 7 Ionin L.G. Sociologija kul'tury. – M.: Logos, 1996. – 280 s.
- 8 Tolstoj N.I. Jazyk i narodnaja kul'tura. Očerki po slavjanskoj mifologii i jetnolingvistike. – M., 1995. – 235 s.
- 9 Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologija (teorija i metody). – M.: RUDN, 1997. – 331 s.
- 10 Zagirova Z.R. Leksiko-semanticheskie i funkcional'nye parametry antroponima v sostave frazeologičeskoj edinicy v anglijskom jazyke: dissertacija na soiskanie nauchnoj stepeni kandidata filologičeskih nauk. – UFA, 2003. – 215 s.
- 11 Smagulova G. Magynalas frazeologizmderdiñ ulttyk madeni aspektileri. – Almaty: Gylym, 1998. – 196 b.
- 12 Calkynbaj A. Tarihi sozhasam. – Almaty: Kazak universiteti, 1999. – 309 b.
- 13 Aldasheva A. Audarmatanu: lingvistikalık zhane lingvomadeni maseleleri. – Almaty: Arys, 1998. – 215 b.
- 14 Sejsenova A. Lingvistikalık madeniettanu: jetiket formalaryna salstymaly taldau. Filol. gylym. diss. avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 22 b.